

Varga László

A többértékűség bizonytalansága a hetvenes években

A hetvenes évek prózájában megjelenő értékek bemutatásakor a korszak egészének értékeivel foglalkozom. Nem emelem ki külön a négyéves periódusok eltéréseit, mert azoknál lényegesebbnek tartom a mindhárom periódusra jellemző általános értékbizonytalanságot, amely a hetvenes évek prózájának értékszempléjét az előző évtizedekétől megkülönbözteti. Ahogy Esterházy Péter írta a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* című novellájában: „Ha eljön az ideje, a rosszpontoktól se félj. Mindig bízhatsz: hátha három rosszpont egy jópont.”

A hetvenes évek Magyarországa olyan folyamatokat élt át, amelyeknek a visszafordíthatatlansága csak a következő évtized végére vált nyilvánvalóvá. Prága 1968-as megszállása megmutatta, hogy a politikai rendszer változásra képtelen, humanizálhatatlan. A gazdasági életben a hatvanas évek végén meghirdetett reformok kevesebb központosítást, nagyobb önállóságot és jobb életkörülményeket ígértek az ország lakosságának. Ennek a reformirányzatnak az 1972–73-as visszavonása egy működőképes gazdaság megteremtésének a lehetőségét szüntette meg. Ugyanakkor a merev, centralizált irányítás időnkénti lazulását kihasználó társadalom kezdte kialakítani a maga kevésbé ellenőrizhető működési formáit. A korszak jellemző hullámmozgását, az engedmények és tilalmak váltakozását éppen az magyarázza, hogy valahányszor politikai következményekkel fenyegetett a gazdaság liberalizálása, a rendszer irányítói visszafordították a folyamatot, megriadva attól, hogy az a hatalmakat veszélyeztetheti. Az irodalmi életet leginkább befolyásoló ideológiai irányításon az évtized elejétől az elbizonytalanodás jelei mutatkoztak. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy sikertelenül próbálja a művészet egészét uniformizálni, s erre a helyzetre kapkodással válaszolt, gyakran egymásnak ellentmondó határozatokat hozva. A hivatalos állásfoglalások által érintett területek széles köre jelezte, hogy a politikai vezetés a társadalom életének teljességére kiterjedő rendcsinálást tartana szükségesnek. A legfőbb rossznak az „ideológiai pluralizmust” tartották, amelyet minden eszközzel irtandónak minősítettek. Elítélték a filozófusok és a társadalomkutatók nézeteit, a strukturalizmust, az új műelemző eljárásokat, a folyóiratok szerkesztési gyakorlatát, a művészetek új irányzatait, s ezeknek az ítéleteknek gyakran állásvesztés, publikálási tilalom lett a következménye. Mindez az alkalmazkodást

sugallta az érintett értelmiségi rétegnek: ha elfogadja a meghirdetett elveket és a meghirdetők döntési jogát, akkor a magánélet belső köreiből viszonylagos nyugalmat kap cserébe.

De annak ellenére, hogy az ideológiai és szervezeti rendteremtés eszközei időnként az előző évtizedeket idézték, a hetvenes évek már az irányítás védekező, visszavonuló korszaka volt. Nem a szándékai, hanem a lehetőségei hiányoztak ahhoz, hogy ismét offenzív vagy akár csak szinttartó legyen. A polarizálódó társadalomban az új egyéni és csoport-érdekek új fogyasztói, kulturális és szórakozási igényeket ébresztettek, amelyek már létezésükkel kétségbe vonták az egyetlent, a hivatalos értékrendszer érvényességét. S az irányítás magabiztosságának, hatóerejének csökkenése esélyt adott a korszak irodalmának ahhoz, hogy ne kívülről befolyásoltan, hanem saját, belső törvényei szerint próbáljon működni. S amilyen mértékben visszanyerte az irodalom a függetlenségét, a művekben megjelenő értékek is olyan mértékben közvetítik az irodalomnak és nem a hatalomnak az értékszemléletét.

A hetvenes évek prózájának elemzésekor már a *művek témáinak* összesítése is számottevő értékinformációt ad, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen jelenségeket választ ki az író mint a világ elbeszélhető, bemutatható elemeit. A legjellemzőbb témák mind a társadalom és a magánélet negatívumai, zavarai, torzulásai közé tartoznak. Ez különösen azért figyelemre méltó, mert teljesen ellentmond annak a képnek, amit a rendszer önmagáról mint konszolidált, fejlődő társadalomról kialakított. A novellák közel egyharmadának témája a kapcsolatkeresés természetes igényének sikertelensége. Egymáshoz nem illő személyiségű és érzelmevilágú emberek kudarcát mellett gyakoriak az általánossá vált közösségi szolidaritáshiány, közöny miatt elmagányosodó emberek. Az írások mintegy harminc százaléka olyan helyzetet mutat be, amelyben valaki vagy valakik mással, illetve másokkal szemben törvénytelen, erkölcstelen módon használják fel anyagi, pozicionális vagy szellemi fölényüket. Feltűnően sok novella tárgya a szegénység; a lakáshiánynak, a nyomornak kiszolgáltatottak fizikai-szellemi elesettsége, kilátástalan sorsa. Ez főleg akkor szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a kor szociológiai vizsgálatainak a közlésekor a szegénységfogalom használata is tilos volt, vagy ha arra a hivatalos propagandakampányra gondolunk, amelyet az évtized végén indult SZETA (Szegényeket Támogató Alap) tevékenységének lejárására szerveztek.

A *korszak uralkodó értékproblémáinak* a többsége világnézeti jellegű. Ha egy kor irodalmi műveinek a középpontjába *világnézeti értékek* kerülnek, akkor az kétszeresen is jelzésértékű. Mindenekelőtt a problémák elvi tudatosításának az igényét mutatja, azt, hogy már tartósan léteznek

olyan nyugtalanító jelenségek, amelyeknek a művészi megjelenítése önmagában nem elegendő; átfogó szemléleti keretre van szükség az értelmezésükhöz. Másrészt az emberi, társadalmi létezésnek azok a területei, amelyekre az elvi általánosítások vonatkoznak, a problémák jellegét és irányát engedik feltárulni. A novellák világnézeti értékei az általuk meghatározott értékösszefüggésekben *politikai-, erkölcsi-, személyiség- és életmóddértékekkel* kapcsolódnak össze a legszilárdabban. Elég jellegzetes és elég széles ez a kör ahhoz, hogy megkockáztathassuk: ez az egyes területeken túllépő, általános érvényű *értékválság* kifejeződése. Alapvető politikai, erkölcsi, életvezetési értékek veszítették el a hitelüket. Kiderült, hogy sohasem működtek, csak meghirdették őket (pl. demokrácia), vagy igazi jelentésük riasztóan eltér a hivatalostól (az elkötelezettség a vakhittel, a szocializmus a hatalom önkényével egyenlő). A szolidaritás helyett a közöny, sőt, a cserbenhagyás vált megszokottá, az őszinteség jelszava mögött a képmutatás rejlik.

Az értékek általános válságának a bemutatása korántsem jelenti az évtized prózájában az értékszemlélet egyhangúságát. Ellenkezőleg, az azonos problémák eltérő minősítése és különböző okokra való visszavezetése tapasztalható. A korszak legfontosabb értékproblémáinak — *identitásválság, hatalmi visszaélés, a közösségek felbomlása* — mindegyike a *többértékűség* kifejeződéseként jelenik meg.

Az ember önmeghatározásának, a világban elfoglalt helyének érték-változásai jól mutatják azt a folyamatot, amely a hatvanas-hetvenes évtized magyar irodalmában lezajlott. Amíg a hatvanas évek végén az új írógeneráció a személyiség önállóságának jogát, az individualitást alapértéknek tekintette, amelynek megőrzéséért még a kirekesztettséget, a marginalizálódást is érdemes vállalni, addig a hetvenes években válságjelenség, értékprobléma lett az identitás. A válság kiváltó oka egyaránt lehet a magánélet, a közösségi szerep elvesztése vagy a létezés elkerülhetetlen következménye. Bereményi Géza 1976-ban megjelent, *Apám felkeresi anyját, a nagymamát* című novellájában az identitás zavarának oka a kiüresedett, kiábrándító emberi kapcsolatoknak a személyiséget romboló hatása. A barátaiban, rokonaiban csalódott főszereplő az alkoholban keres vigasztalódást. Mámoros tudatában teljesen összekuszálódik a jelen és a múlt, a valóság és a képzelet, s végül már önmagát sem képes önmagával azonosítani. Eörsi István az 1975-ös *Egy beszélgetés* című írásában azt az utolsó pillanatot ragadja meg, amikor egy ember még kísérletet tehet saját létezése és alkotása értelmét megtalálni. A főszereplő, a haldokló filozófus a fogyatkozó szellemi erejét nem az élet megőrzésére, hanem a tárgyilagos leltározásra próbálja mozgósítani. Nádas Péter *Ma* című írásában (1973) egy serdülő fiú identitáskeresését

abban a tudati folyamatban mutatja be, amelyben minden érték elbizonytalanodott, s a mindennapi élet apró mozzanatai a létértelmezés filozófiai problémájává sűrűsödnek. A fiú órákon át az ablaknál állva próbálja megtalálni egy érzés okát: „Valami elmúlt, és nem akar helyette jönni más.” Körülötte és a háttérben emberek: a mélyen vallásos nagymama, aki a hit segítségét ajánlaná szeretett unokájának, s a szomszédban lakó beteg nő, aki mit sem tud arról, hogy a fiú őt figyeli, mert valami önmagával közöset érez benne. Talán a mindent megfigyelés és a pontos leírás segít kideríteni, mi az, ami eltűnt az életéből, s hogyan jöhetne helyette valami új, ami gondolkodását, magatartását irányíthatná. A differenciált értékmegítélést mutatja, hogy a válság reménytelennek éppúgy láttatható, mint esélyt is adó természetes életjelenségek.

Az irodalom identitás-kereső hősei között hagyományosan sok az értelmiségi. Indokoltan, hiszen az önértelmezés hozzátartozik az értelmiségi léthez. A hetvenes években az *értelmiségi szerep* leértékelődése figyelhető meg, ami egyaránt jelenti a társadalom megbecsülésének csökkenését és az ebből eredő önértékteljesítést. A folyamat előrehaladását jelzi Konrád György két regénye, *A látogató*, amely 1969-ben jelent meg, és *A városalapító*, amely 1973-ban készült el, de csak 1977-ben jelent meg. *A látogató*ban a személyes szolidaritás még ellensúly lehet az értékvesztéssel szemben. *A városalapító*ban azonban már jóval szigorúbb az író ítélete, egyértelműen felelősnek tartja az értelmiséget, és nemcsak szerepének leértékelődéséért, hanem az ország állapotának romlásáért is. Konrád szigorúságát az is motiválhatta, hogy a gazdasági reform 1972–73-as leállításába könnyen belenyugodott az értelmiség. Az értékvesztéssel szemben két, egymástól eltérő receptet ajánl a korszak prózairodalma. Az egyik a pozitív értékek mozgósítása, a másik az ironikus felülemelkedés. Az előbbieket között egyaránt megtalálhatók a magánéletet és a közéletet meghatározó értékek, a *szerelem*, a *szeretet*, illetve a *szakszerűség* és a *tehetség*, mind hagyományosan továbbélő értékek a magyar irodalomban. Talán az is a konvenciók hatása, hogy a szerelemnek a novellákban megjelenő társértéke rendszerint a szeretet és nem a szexualitás, amelynek pozitív értéként való szerepeltetése nagyon ritka. Az ugyancsak tartósan pozitív értékű szakszerűség esetében bizonyos mértékű, hosszú távon nem is jelentéktelen funkcióváltás érzékelhető. Korábban mindig a közösségbe való integrálódás, a társadalmi elismertség eszköze volt. A hetvenes években a szaktudás már önmagában is pozitív értéknek számíthat, mint az egyén önbecsülésének emelője. A másik receptre modernebb gyógymódot írtak, az *ironia* különböző változatait. Esterházy Péter 1976-ban megjelent, *Pápai vizeken ne kalózkodj!* című novellájának viselkedés- és életvezetési kiskaté-

ját a humor és a játékosság által támogatott irónia vezérli. Úgy vélem, az író a saját ajánlására is óvatos kételkedéssel tekint. Az *Apa győz* című Kornis Mihály-írás (1976) iróniájába már némi fogcsikorgató röhögés is vegyül. A halála után továbbélő halott fölényes helyzetében levő apa e fölényvel sem megy sokra, mert a világ ugyanolyan képtelen, éretlen, kisszerű marad, mint volt, és a saját természete, jó-rossz tulajdonságai sem változnak meg. Az eredmény: az élet olyan önellentmondásos, képzetlenségekkel teli, hogy sem életünk, sem halálunk nem változtat rajta, sem életmódunk, sem erkölcsünk nem befolyásolja, csak az irónia-öníronia képes uralni.

Az irónia kiemelkedő szerepe a korszak értékszemléletének lényeges vonása. A távolságtartást és a felülemelkedést jelzi; az egyén autonómiaigényét, amely a *többértékűség kialakulásának* fontos összetevője.

Az identitásválság mellett a korszak prózájának másik nagy értékproblémája a *hatalommal való visszaélés*. Hogy milyen nagy a társadalmi súlya, azt megjelenési formáinak változatossága igazolja: politikai önkényen, társadalmi egyenlőtlenségen, faji előítéleten és a szellemi fölényvel való zsaroláson is alapulhat. A *politikai önkény* bemutatásához az írók kizárólag múltbeli példákhoz nyúlnak. Aligha véletlenül: a rendszer tűrőképessége a hetvenes években nem terjedt odáig, hogy saját önkényúri ábrázolását engedte volna megjelenni. Többnyire az ötvenes években játszódó történetek tartoznak ide. Gáll István *A ménesgazda* című, 1976-ban megjelent regényének társadalmában a kisközösségek és a magánemberi kapcsolatok értékei is szükségszerűen eltorzulnak, mert a rendszer működéséhez nélkülözhetetlen a bizalmatlanság, a gyűlölet, az ellenségkép állandósítása. Az élesen megosztott világban csak az maradhat felül, aki eléggé *cinikus* és közönyös ahhoz, hogy mások kiszolgáltatottságát elviselje, vagy eléggé *képmutató*, hogy mindent a rendszer iránti hűségével magyarázzon. A főszereplő konfliktushelyzetének, majd halálának oka az, hogy az eltorzult rendszer iránti jóhiszemű elkötelezettsége — az, hogy a szocializmust igazságos, közösségi társadalomnak hiszi — összeütközik egyéniségének pozitív jegyeivel, *becsületességével*, *empátiájával*. Látható, hogy ebben a regényben nemcsak egy diktatorikus állam riasztóan *negatív politikai értékei* vannak jelen, hanem az emberarcú szocializmus megteremthetőségének hite is. Ez a magyarázata annak, hogy miért jelenhettek meg és kaptak gyakran hivatalos propaganda-támogatást a múltbeli szocialista rendszert diktatúrának ábrázoló művek, annak ellenére, hogy az olvasók egyes rétegei esetleg a megjelenés idejére asszociáltak.

Sokszor a *társadalmi egyenlőtlenségek* teszik lehetővé a hatalommal való visszaélést. A hierarchián belüli viszonyokat a hatalom birtokosai

határozzák meg, s így személyes adottságaik is színezik hatalmaskodásaik módozatait. Néha csak hétköznapi becstelenségek ezek, mint például Horváth Péter 1976-os *Beadvány* című novellájában, amelyben a színház igazgatója és a gazdasági vezető felváltva zsarolják a fiatal színészt, aki a társulatnak kedvező, de a két főnöknek nem tetsző javaslatot készített. De a visszaélések skálája a maffia-jellegű kapcsolatok kialakulásáig terjed. Mocsár Gábor 1975-ben megjelent *Pisztolylövés* című elbeszélésében két bűnszövetség egyaránt tisztességtelen, törvénytörő tagjai ellentétes életkörülményekhez és jogokhoz jutnak, mert az egyik csoport tudja, hogyan kell beépülni az ugyancsak tisztességtelen, törvénytörő hatalomba. A hatalmi visszaélésnek egy különleges esete azért érdemel említést, mert a kor irodalmában csak ritkán megjelenő *faji ellentét* kifejeződése. Lakatos Menyhért 1973-as, *Biszóri* című elbeszélésében egy vidéki gazdaság vezetője alaposabb vizsgálat és pontos információk nélkül alkalmi munkatársainak istenítéletszerű megbüntetését rendeli el. Arra utasítja egyik beosztottját, hogy tetszés szerint válasszon ki valakit a csoportból bűnbaknak, mert nincs idő az igazi tolvajt megkeresni. E döntését faji előítélet motiválja, ugyanis a csoport tagjai cigányok. (Egyébként a faji előítéletek egy másik típusa, az *antiszemitizmus* is csak két novella tárgya, lásd: Spiró György: *Apámmal a meccsen*, Kornis Mihály: *Apa győz*; mindkettő 1976-ban jelent meg.) Aligha kell külön indokolnom, hogy a faji előítéletek ritka megjelenését a kor prózájában nem a jelenség hiánya okozta, hanem az, hogy sem a hatalom, sem a társadalom véleményét közvetítő írók nem akartak erről beszélni. Mint ahogy az is közhely ma már, hogy ez az elhallgatási taktika nem az előítéletek megszűnéséhez vezetett.

A hatalommal való visszaélés problémakörében kevés kivétellel csak negatív politikai értékek találhatók. A változatosságot csupán az jelenti, hogy az eleve, közmegegyezészerűen negatívnak tartott értékek (pl. önkény, bizonytalanság, *jövőtlenység*) mellett találhatók eredetileg, azaz a kor politikai szótára szerint pozitív értékek (pl. *szocializmus*, *rendszerhűség*, *elkötelezettség*), amelyeket az írók egy része már negatív értéknek minősít.

A korszak szépprózájának harmadik központi értékproblémája a *közösségi tudat válsága*, a közösségek felbomlása. Ennek a ténynek az ad különös jelentőséget, hogy a közösségi értékek a magyar irodalmi hagyományban, főleg a népi írók értékszemléletében alapvetőek, s ugyanekkor az 1945 utáni politikai rendszer ideológiájának is szerves részét képezték. Ennek a találkozásnak a taktikai előnyeit az ötvenes-hatvanas évek ideológiai irányítása igyekezett is kihasználni arra, hogy a közösségi értékekre hivatkozva fogadtassa el a hatalom értékrendszerét. A hetvenes

évek általános értékbizonytalansága azonban a közösségi értékekre is kiterjedt, s a korszak irodalmát ezen a területen is a pluralitás jellemezte. Egymás mellett jelentek meg az említett kétféle hagyomány — gyakran nosztalgiával övezetett — változatai és a személyiségközpontú érték szemléletet tükröző írások. A közösségi értékek háttérbe szorulását egyértelműen veszteségként mutatja be például Mesterházi Lajos az 1973-ban megjelent, *Ossa sepia* című novellájában. Főhőse a töretlen hitű, a szocializmusnak elkötelezett, humanista egyetemi tanár, aki ennyi erény birtokában is kudarcot vall a társadalom teljes közönyével szemben. Hite azonban olyan erős — talán vakhitnek is mondható —, hogy inkább magát tartja szenilisnek, minthogy beismerje: csalódnia kellett a közösségben. Jókai Anna elbeszélésében, *Az építkezőkben* (1976) a beszélő nevű főhősnek, az öreg paraszt Ostorosnak az emberekbe vetett hite még durvább pofont kap. Őt nyilvánosan is a falu bolondjának nevezik ki — a falu lakosságától immár idegen közösségi erényei miatt. Mindkét író értékvesztésként mutatja be azt, hogy hősénekké közösségi eszménye divatjamúlttá vált.

A közösség vonzása ambivalens jellegű az 1971-ben megjelent és vitákat kiváltó Kertész Ákos-regényben, a *Makrában*. A főszereplő életcélja az, hogy olyan legyen, mint a körülötte élő külvárosi munkásközösség, amely a jól fizető munkában és a nyugodt családi életben találja meg a boldogságát. Egy szerelmi kapcsolata ébreszti rá Makrát, hogy másfajta élet is lehetséges: az egyén képességeinek, autonómiájának szabad kibontakoztatása és az érzelmek őszinte vállalása. A két értékrendszer összeütközését a főhős nem tudja elviselni, öngyilkos lesz. E regény nagyon didaktikusan ugyan, de olyan értékproblémát tárt fel, amely a korszak prózájának tanúsága szerint valóságos társadalmi jelenség volt, s amelynek megoldási kísérletei a közösségben való, *biztonságot* nyújtó feloldódástól az egyén autonómiájához ragaszkodó magányosság vállalásáig terjedtek.

A növekvő szociális gondok a legkisebb emberi közösségre, a családra olyan nagy terhet raktak, amelyiktől annak keretei szétszakadtak. A bizonytalanság, *perspektívátlan*ság és az *elszegényedés* együttes hatására az előző korszakban még menedéket jelentő család a hetvenes évekre elveszíti megtartó erejét, s ugyanolyan problematikus közösség lesz, mint a társadalom nagyobb egységei. Jellemző, hogy több novellában is a képzelet világába menekítik az írók hőseiket, annak jelzésekként, hogy a reális cselekvés nem adhat esélyt.

A megjelenő értékek mellett a hiányzó értékek is jellemzőek egy korszak irodalmára. A hetvenes években ilyen hiányzó érték a *közép-európai*ság és 1968. Lehet, hogy az íróknak nem volt mondanivalójuk, lehet,

hogy nagyon is lett volna, de azt megírhatatlannak tartották. Még fokozottabban érvényes ez a *nemzet*-fogalom hiányára. Mivel mind a magyar irodalom hagyományában, mind a mai írók műveiben kulcsfogalom, valószínűsíthető, hogy ennek oka a hiányzó nemzeti függetlenség tabujellege.

Az értékeknek az a pluralitása, amelyet e korszak sajátosságaként ismertettem, az írók különböző nemzedékeinek szemléleti eltéréseként is megjelenik. A hatvanas évek íróinak a közölhetőség korlátaival is számolniuk kellett, s a nyíltan ki nem mondhatót rejtett formában, a parabola műfajában írták meg. A hetvenes években indult új írónemzedék már természetesnek tartja a többértékű világot, s az értékek viszonylagosságát. Ez a viszonylagosság mindenre kiterjed, eleve értelmetlenné téve az egyetlen — bármilyen nézőpontú — értékrendszer elfogadását. S mivel az író is e viszonylagos értékekből álló világ része, ő is csak több értékrendszer létét közvetítheti. Ezáltal maga az alkotás, az elbeszélés is többszemponitúvá válik, teljessé formálva a többértékűség bizonytalanságát. Ezek az alkotók tudatosan egy-egy *olvasói réteg*nek írnak, elhárítva az előző korszakokból örökölt *tömegkultúra* vagy *elitkultúra* dilemmáját is, az irányzatosságot a művészet tényei közé sorolva. Nádas Péter és az évtized végének reprezentáns regényét (*Termelési-regény/kissregény*, 1979) író Esterházy Péter önironikus reflexivitásával már az értékek viszonylagosságát is bizonytalanná tette.

Úgy vélem, hogy a hetvenes évek prózájának érték szemléletét a *többértékűség bizonytalansága* szóösszetétel a korszak novelláiban és regényeiben megjelenő értékeknek megfelelően fejezi ki. A többértékűség fogalma a központosított, irányított értékrendszerű korszakoktól különbözteti meg, a bizonytalanság pedig a jelenleg is tartó időszak érték szemléletével kapcsolja össze, amelyet az értékek viszonylagosságának felismerése határoz meg.